

lie et les documents géographiques du temps d'Auguste», que proporciona el marc teòric i conceptual sobre el qual treballaven els antics geògrafs. Un dels articles més interessants és «La Via Appia nella politica espansionista di Roma», pp. 21-28, obra de G. Uggeri, que subratlla els condicionants militars i de política exterior que provocaren la construcció i la progressiva ampliació i millora dels distints trams de la cèlebre ruta. En el seu inici, fou concebuda com una via de penetració a través del bellicós Samni en direcció a Tarent; en una segona etapa, serví com a punt de suport de les expedicions d'Orient, circumscrites en un primer moment a la conquesta de Grècia i Àsia Menor durant els segles II-I aC i ampliades posteriorment per les expedicions de Trajà a la Dàcia i a la Pàrtia. No cal dir que Nerva i Trajà prengueren cura amb especial diligència d'aquesta essencial via de comunicació, com ho posa en relleu l'aportació de G. Di Vita-Evrard, «Inscriptions routières de Nerva et de Trajan sur l'Appia Pontine», pp. 73-94. Destaquem també la contribució de W. Eck, «Die Administration der Italienischen Strassen: das Beispiel der Via Appia», pp. 29-40, que conté especials referències als *curatores viae Appiae*. Digne de menció en el camp tècnic és «Il rettilineo della Via Appia tra Roma e Terracina: la tecnica costruttiva», a càrrec de L. Quilici i «Il territorio pontino e la Via Appia», de M. Canciellieri, en el qual es demostra que el tram pontí de la Via és posterior a la distribució i localització de la zona.

En definitiva, aquest número divuit dels *Quaderni AEL*, és una bona mostra de l'enfocament interdisciplinari dels estudiosos transalpins. L'estudi conjunt dels textos i de les fonts epigràfiques, l'observació de les dades arqueològiques i la comparança amb pervivències taroantigues, medievals i modernes es

complementen en aquesta obra, digne exemple d'homenatge i gratificació al mestre d'etruscòlegs.

F. Xavier Espluga

A. LÓPEZ LÓPEZ,
Fabularum Togatarum
Fragmenta (edició crítica)
 Salamanca, Ediciones Universidad,
 1983

L'obra que ressenyem aquí representa la primera edició espanyola dels fragments de la *fabula togata* i constitueix la tesi doctoral que, dirigida pel professor A. Pociña, l'autora va presentar a Salamanca el 1979. Es tracta d'una edició crítica de tots els fragments de la *togata*, que s'afegeix a les edicions de fragments de còmics menors de l'*Atellana*, de P. Frassinetti (Roma, 1969²). L'edició és dividida en les tres clàssiques parts de les edicions crítiques, és a dir, introducció, edició dels fragments, traducció i notes.

A la primera part o introducció (pp. 15-46) l'autora fa algunes consideracions sobre la definició, el naixement i els conreadors de la *fabula togata*; sobre les edicions precedents de la *togata*, tot començant per algunes edicions importants del s. XVI fins arribar al s. XIX, en què n'apareixen les grans edicions de Bothe, Levée, Neukirch i Ribbeck; sobre la transmissió dels fragments (Noni, Fest, Carisi, Ciceró, etc.) i, finalment, sobre la seva edició.

La segona part constitueix l'edició dels fragments (pp. 47-161), que comprèn text llatí, *testimonia* i aparat crític. En la part de *testimonia*, a més d'oferir-s'hi el text de l'autor o autors que ens han conservat el fragment, s'inclouen entre parèntesis certes lliçons quan afecten el nom del comedidgraf o

el títol de la comèdia. L'aparat crític, positiu, és clar i concís i, a més de les lliçons fornides per la tradició manuscrita dels autors que ens han transmès el fragment, s'hi dóna entrada a la tradició de les edicions de la *togata*, «sin prescindir de ninguna lectura interesante de Bothe, Nekirch y de las diversas ediciones de Ribbeck» (p. 44). Pel que fa a la fixació del text, el principi màxim que presideix l'edició és «el respeto máximo de las lecciones de los manuscritos, que sólo en contadas ocasiones nos hemos permitido corregir» (p. 42); així, l'autora s'allunya del text de Ribbeck en molts casos: per exemple, dels 21 versos conservats d'Atta, se n'aparta en els fragments 3, 4, 5, 6, 10, 14, 16-17. Quant a l'ordenació, els fragments s'agrupen al voltant dels tres autors de la *togata* —Titini, Afrani, Attá—, que és la successió cronològica defensada per la major part de la crítica contemporània, i, dins de cada autor, les comèdies apareixen segons l'ordre alfabètic tradicional des de les edicions dels humanistes, i en l'ordenació dels fragments de les *togatae* de Titini i Afrani, l'autora aplica l'anomenada «lleï Lindsay», és a dir, segons l'ordre en què apareixen citats en l'obra de Noni Marcel, en aquells casos en què és aplicable l'esmentada lleï, segons l'ordre arbitrari de Ribbeck en la majoria dels casos.

L'edició dels fragments és precedida d'un petit capítol titulat *Siglorum codicum conspectus et scriptorum editiones quae in apparatu crítico laudantur*, que inclou l'edició i els manuscrits de les obres citades a l'aparat crític, amb la sigla dels manuscrits, llur denominació completa i llur datació. Aquesta llista de manuscrits amb llurs corresponents sigles és força útil per seguir la lectura de l'aparat crític, si hom té en compte, a més, que hi figuren registrades, en el *conspectus*, obres poc assequibles al lec-

tor, com ara el *Comentari a Horaci* d'Acró i Porfirió, els *Anecdota Helvetica*, l'anònim *De dubiis nominibus*, els Escolis a la Guerra Civil de Lucà, etc. Els qui per raons escolars hem hagut d'usar el Recueil de Textes Latins Archaïques, d'A. Ernout, on l'aparat crític presenta nombroses sigles de manuscrits sense indicar-ne la identitat i el valor, hem de reconèixer la utilitat d'aquesta llista i la feinada que representa. Finalment, segueixen l'edició dels fragments un original apartat titulat *Fasti togatarum*, sense precedent en edicions anteriors, que constitueix una breu història cronològica de la *togata* a través de les seves fonts (c. 218 aC al s. VIII dC), i quatre útils índexs: *l'Index metrorum*, *l'Index uerborum*, *la Concordantia cum Ribbeckiana editione tertia* i *l'Index Fabularum*.

La tercera part és la traducció dels fragments. Es tracta de la primera traducció completa a una llengua moderna i resulta més meritòria si hom té en compte l'enorme dificultat que representa traduir passatges d'un sol vers i, fins i tot, de menys d'un vers, sense context aclaratori moltes vegades i sense contingut complet d'altres. Tanmateix, malgrat aquestes dificultats, l'autora ha reeixit en l'empresa. El resultat és una traducció molt ajustada i desimbolta alhora, la lectura de la qual es fa molt agradable, tal com es dedueix d'alguns passatges:

Titini, frag. 25-26: Si alguien excepto ésta aporrea nuestra puerta, le haré pedazos la cabeza con esta tranca; frag. 43: pero si soy desagradable físicamente, que le guste al menos a mi marido por mis maneras; frag. 137: ¡Meadamente! —Me importa un rábano— ¡Labrador de culo!

Afrani, frag. 50-52: Soy despierta y hábil, sobria, sana, frugal; no soy buscona, y si lo soy, no me faltan quienes

me obsequien de buen grado: estoy en la flor de la edad, de bastante buen ver, frags. 160-161. Que se case con un molinero. —¿ Por qué no con un pastelero, para que le mande pastelillos al hijo de su hermano?; frag. 275: Es bastante si tú conservas a este vejete, vieja; frags. 309-310; Madre, no quisiera que te pelees con mi padre estando yo presente.— No, si no quieres, miel mía.

Finalment, tanca l'edició una selecta bibliografia d'autors clàssics, edicions de fragments i autors moderns.

En el clàssic capítol d'errates, se n'observen molt poques en la impressió del llibre: p. 15 diu 1834, en lloc de 1824; p. 39 diu *critia*, en lloc de *critica*; p. 41 diu *todaga*, en lloc de *togada*; p. 59 diu 1888, en lloc de 1898; p. 226 diu *león*, en lloc de *lenón*; p. 228 diu *ladrona*, en lloc de *la ladrona* (?); p. 230, nota 2, diu *explicación Carisio*, en lloc de *explicación de Car.* (?).

En resum, som davant una excel·lent edició crítica dels fragments de la *fabula togata*, feta amb un impecable rigor científic, de l'aparició de la qual ens hem de felicitar tots els llatinistes.

A. Peris

AGOSTINO NIFO,
Sobre la belleza y el amor,
Traducción, estudio preliminar y
notas por Francisco Socas,
Publicaciones de la Universidad de
Sevilla, Sevilla, 1990,
XXII + 477 pp.

Francisco Socas presenta en este libro una versión castellana del *De pulchro et de amore*, compuesta por el filósofo renacentista Agostino Nifo (1474-ca. 1540), filósofo adscrito a la escuela aristotélica-averroísta y desdeñoso con Platón y los (neo)platonistas. Socas rea-

liza un estudio preliminar, que trata sobre la vida y amores de Nifo; comentarios, polémicas y moralidades; la erodidaxis renacentista (término propio de Socas y que en los manuales se denomina *philographia*); por último se introduce en el análisis del *De pulchro et de amore* comparándolo con otros tratadistas del Renacimiento, hablando sobre el prólogo y dedicatorias y sobre la composición y esquema argumental. Después de una serie de consideraciones sobre el tratado y la filosofía que plasma, Socas presenta un boceto de la trascendencia de esta obra en tres autores: el tratadista Maximiliano Calvi, el poeta Torquato Tasso y el filósofo Gabriel Naudé. En esta introducción, clara y muy asequible, la información biográfica sigue muy de cerca a P. Bayle, *Dictionnaire*, como se nos dice en una nota a pie de página. Hay que apuntar que estas notas explicativas a pie de página son abundantes y ricas. Con rasgos de espontaneidad en sus reflexiones, Socas comenta la sociedad galante del momento y el comportamiento de Nifo ante ésta, llegando a compararle con D. Quijote, que divierte a la nobleza con sus chaladuras. Socas llega incluso a ser irónico cuando habla sobre la mujer del filósofo: «claro que esto lo contaba Nifo en libros eruditos escritos en latín, siendo poco probable que su mujer metiera las narices en ellos» (p. 6).

En opinión del editor, el *De pulchro et de amore* no parece guardar ninguna relación con los *Asolanos* de Pietro Bembo ni con los *Diálogos* de León Hebreo; sin embargo presenta puntos de contacto con el *De natura d'amore* de Mario Equiloca, a quien llega a corregir y criticar algunas cosas por parecerse mucho a su propio libro.

Nifo, en su tratado, no actúa como los autores medievales, pues trata directamente las fuentes; su método es el re-